

Verzetsmuseum Amsterdam 15 april 2016

Boekpresentatie: Roel van Duijn, *Verraad. De driehoek van een verzetsechtpaar en een SD-agent*,
Aspekt 2016

Lezing Ismee Tames

Directeur Onderzoek NIOD, Instituut voor Oorlog, Holocaust en Genocide Studies

“Stichting 1940-1945 Geschiedenis en betekenis van verzet tegen onderdrukking en vervolging” Bijz.

Hoogleraar Arq Psychotrauma Groep, Universiteit Utrecht

VERRAAD, VROUWEN EN VERZET

Na de mooie woorden van Roel van Duijn wil ik u meenemen op een tocht langs de grote thema's die in dit boek aan de orde komen: verraad, vrouwen en verzet.

Roel's boek brengt niet alleen een aantal heel interessante levensgeschiedenissen in de openbaarheid maar combineert ook precies de onderwerpen van mijn fascinatie: wat mensen ervaren en doen in oorlogstijd en hoe zij daar – later – meer omgaan. Vragen van verraad en verzet. Van goed en fout. Van in het reine komen met het verleden en wat je toen hebt gedaan. Of juist moeten omgaan met een verleden dat permanent geactualiseerd wordt: er iedere dag weer is, steeds anders en steeds hetzelfde.

Dit boek is ook een heel persoonlijk boek: door de persoonlijke nabijheid en betrokkenheid van de auteur tot de mensen die hij onderzoekt. Ook de aanleiding voor het doen van dit onderzoek en schrijven van dit boek is heel persoonlijk: Roel wilde weten hoe het nu zat met het verleden van de ouders van zijn eerste vrouw, zijn voormalige schoonouders. Hij wilde weten hoe het zat en hoe je het moest beoordelen.

Theoretische verhandelingen of diepgravende analyses van de wetenschappelijke literatuur hoeft u in dit boek niet te verwachten. Daar gaat het hier niet om.

Neemt niet weg dat ik vanuit mijn academische rol iets over dit boek ga zeggen. En wel met name over verraad, vrouwen en verzet.

Verraad

Op twee manieren komt verraad in dit boek aan de orde:

Ten eerste is er het verraad van de verzetsgroep waar hoofdpersoon Herman Reef toe behoorde en waardoor hij met een heel aantal anderen opgepakt en uiteindelijk in kamp Vught gevangen gezet werd.

En ten tweede is er het verraad dat in de loop van het boek steeds meer tussen aanhalingstekens komt te staan, namelijk het 'verraad' van Leen, Hermans echtgenote, die door middel van een relatie met een SD'er Herman en zijn lotgenoten probeert – en ook weet – vrij te krijgen.

Het eerste verraad, van de verzetsgroep door een eigen kameraad, is keihard, schokkend en tragisch: een verzetsmakker die – na gearresteerd te zijn – draait en informatie gaat doorspelen aan de vijand, de vervolgers. Iemand die tot je vertrouwelingen hoorde, bleek – tegelijkertijd – je vijand. Uit de bezettingstijd kennen we maar al te veel van dergelijke vreselijke voorbeelden. Vaak is er sprake van tragiek: wanneer iemand bijvoorbeeld onder grote druk, mishandelingen en bedreigingen zwicht. Natuurlijk is het niet goed te praten, maar hoe zouden we zelf omgaan met een situatie waarin alleen maar een keuze uit kwaden te maken lijkt?

“Een man met een gat in zijn standvastigheid” wordt deze verzetskameraad annex verrader in het boek treffend genoemd: een verzetsman die onder druk verraad pleegt, na enige tijd weet onder te duiken en opnieuw in het verzet gaat. Toen na de oorlog het verraad aan het licht kwam, werd hij daarvoor hard gestraft.

Dat is hard, tegelijkertijd zien we dat in een samenleving die oorlog en bezetting heeft meegemaakt weldegelijk bepaalde 'routes' kunnen ontstaan om met dit soort leed om te gaan. Er is dus soms een uitweg mogelijk, bijvoorbeeld door het besef dat doorslaan kón – dat het geen menselijke slechtheid was, maar zwakte. Veel verzetsgroepen hadden daar dan ook voorzorgsmaatregelen voor getroffen. Bijvoorbeeld door af te spreken in geval van arrestatie in ieder geval 48 te zwijgen zodat de anderen tijd hadden maatregelen te nemen. Of door zo min mogelijk informatie met elkaar te delen.

Het was onwillig verraad in het geval van de groep waar Herman toe behoorde: het was menselijke zwakte, maar geen kwade opzet, ideologische overtuiging of eigen – financieel – gewin. Deze context droeg er onder meer toe bij dat het tenminste mógelijk was in naoorlogs Nederland om weer met elkaar verder te gaan. Geschaad, zeker, maar niet per se kapot.

Herman kan uiteindelijk zijn verzetskameraad inderdaad vergeven.

Dan het tweede soort verraad dat in het boek aan de orde komt.

Als het gaat om het verhaal van Leen, om haar handelen en hoe Herman daar mee omging later, hebben we het over een ander type verraad. Wat hierbij een cruciale rol speelt, zijn ideeën over mannen en vrouwen, over eer en eigenwaarde, over – uiteindelijk – de vraag in hoeverre de vrouw een autonoom individu is of ‘een attribuut’ van de man. We hebben het hier natuurlijk over de jaren ‘40. Maar ook over de decennia daarna. En misschien wel – moeilijker zichtbaar – het heden.

Verraad en vrouwen

Leen ging een relatie aan met Konrad Hofmann, SD’er in Arnhem. Ze deed dit om Herman vrij te krijgen. Leen en Konrad begonnen ook echt iets voor elkaar te voelen. Hoffmann wendde zijn invloed aan. Herman en zijn makkers kwamen vrij. Mission accomplished, zou je denken. Maar zo eenvoudig lag het niet.

Zowel Leen als Konrad waren door de ervaring van deze relatie veranderd (het was geen kille uitwisseling geweest: geen uitruil van seksuele diensten voor ingrijpen in het machtsapparaat). Leen ontdekte dat ze tegelijkertijd trouw kon zijn aan haar liefde voor Herman én gevoelens voor Konrad kon hebben. Dit viel (en valt) haast niet te rijmen – de culturele codes van toen (en nu?) zeggen dat dit niet kan. Het is óf echte trouw óf verraad.

Daar kwam Herman dus niet uit. En hun omgeving ook niet. De tendens bleef om wat Leen gedaan had als verraad op te vatten. Dit duurde tot nu: tot vandaag, nu dit boek verschijnt waarin juist de nadruk wordt gelegd op de trouw en verzetsaspecten van Leens gedrag.

Laat ik iets meer zeggen over noties van verraad in de context van mannen, vrouwen en oorlog. Als het gaat over vrouwen & verraad gaat vrijwel altijd over ideeën rond vrouwelijke seksualiteit.

We kennen allemaal de beelden van vrouwen en meisjes die bij de bevrijding de volkswoede over zich heen kregen vanwege relaties met de bezetter, de zogenoemde ‘Moffenhoeren’. Soms betrof het vrouwen die op allerlei manieren, ook zeer ideologische, gecollaboreerd hadden – denk aan overtuigde NSB-sters. Soms betrof het vrouwen die een overlevingsstrategie hadden gezocht. Soms was er sprake van allerlei complexe oorzaken en invloeden tegelijkertijd. De strafmaatregelen, zoals

het kaalscheren en door de straten paraderen, waren niet typisch voor Nederland, noch voor de Tweede Wereldoorlog.

Ze maken wel heel duidelijk dat noties van verraad en eer met betrekking tot vrouwen anders zijn dan met betrekking tot mannen.

Van oudsher, en in zekere zin nog steeds, worden vrouwen geacht 'hun eer' en daarmee 'de eer van het land' te beschermen. Dit betekent dat vrijwillig slapen met de vijand, zoals Ian Buruma schrijft in zijn boek *1945*, erger is dan verraad en collaboratie. Het is verraad aan de eer van het land. De openbare vernedering van deze vrouwen is daarom te begrijpen als vergelding voor de openbare vernedering die zij de inheemse mannen hadden 'aangedaan'. In Nederland waren de mannen in 1940 door de Duitse troepen vernederd: militaire capitulatie binnen enkele dagen tijd. Het land werd bezet. Er kwam een nieuwe verdeling van de macht waarin de Nederlandse mannen ondergeschikt waren aan de Duitse. Wanneer Nederlandse vrouwen relaties kregen met deze Duitsers (om wat voor reden dan ook) voelden de Nederlandse mannen hun zwakte en machteloosheid publiekelijk tentoongesteld. En voelden zij zich dus vernederd. Dat dit niet enkel voor relaties tussen Nederlandse vrouwen en Duitse mannen gold, blijkt wel uit de vaak harde reacties op relaties die later met bijvoorbeeld Canadese soldaten ontstonden.

Dit is allemaal niet typisch Nederlands. In omringende landen gebeurde grosso modo hetzelfde. En in bijvoorbeeld Frankrijk en België leek het op praktijken van vlak na de Eerste Wereldoorlog, toen die landen ook een (gedeeltelijke) bezetting achter de rug hadden.

Dit is dus één aspect van de kwestie: (seksuele) relaties tussen vrouwen en de bezetter werden gezien als aantasting van de eer van de autochtone mannen. Het probleem zit 'um dan dus niet bij de vrouw en de man met wie ze een relatie aanging – het gaat helemaal niet om hun persoonlijk – maar bij de boodschap van vernedering die van die relatie uitging naar de lokale mannen, oftewel naar de betekenis die de mannen (en vaak ook de bredere samenleving, incl. andere vrouwen) er aan gaven.

We komen hiermee op kwesties die met een ander aspect samenhangen, namelijk: oorlog en seksueel geweld.

Militaire nederlaag en bezetting ondermijnen zoals we zagen noties van mannelijkheid: culturele noties zoals de beloftes als sterk en vitaal te zijn, het thuisfront te kunnen beschermen, kortom, die beloftes waarop de legitimatie van de macht van de mannen berustte, werden fundamenteel

ondermijnd. De mannen vielen door de mand in de ogen van de vrouwen en van zichzelf. En meer nog: 'hun' vrouwen waren nu 'uitgeleverd' aan de bezetter die kon doen wat hij wilde. Ik zeg dit met aanhalingstekens: want hoewel seksueel geweld onlosmakelijk verbonden lijkt aan oorlog, is het zeker geen natuurwet. Het volgt uit culturele noties, niet uit biologie.

We kennen de gruwelijke werkelijkheid van seksuele oorlogsvoering bijvoorbeeld uit de oorlog in Bosnië in de jaren '90, maar nog meer recent ook van Boko Haram of IS. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hielden de Duitsers huis in Oost-Europa, daarna de Russen in Duitsland. We kennen inmiddels het gruwelijke lot van ontelbare vrouwen in het Berlijn van kort na de ineenstorting van het Derde Rijk.

Wie zich hierin enigszins verdiept, ziet hoe vrouwen niet alleen het seksueel geweld op zichzelf te verduren kregen, maar vervolgens ook de vaak zeer harde reactie van hun omgeving daarop.

In het anoniem verschenen relaas "Een vrouw in Berlijn" staat dit heel treffend beschreven; we zien hier hoe veel mannen een verkrachte vrouw of dochter zagen als bezit dat nu geschonden was en daardoor zijn waarde had verloren. Een verkrachte vrouw was in veler ogen een overspelige vrouw, die geen troost verdiende maar straf. Ze moest zich schamen.¹

Gruwelijk veel vrouwen, echtgenotes, dochters, moeders, werden geacht zichzelf om te brengen omdat de geschonden eer van de mannen, vaders, broers te erg voor hen was om te verdragen.

Hoe komen we via al deze gruwelen nu weer bij het verhaal van Leen en Herman?

Verzet

De Duitse bezetter in Nederland ging zich, anders dan in andere delen van bezet Europa, niet te buiten aan massaal seksueel geweld. Wat niet wil zeggen dat er niets gebeurde. Van hogerhand was echter bepaald dat de Nederlanders een broedervolk waren en goedgekeurd voor de nationaalsocialistische toekomst: met de Nederlandse vrouwen kon je dus als Duitser relaties en huwelijken aangaan, kinderen krijgen, enzovoorts: net zoals met Duitse vrouwen.

De verhoudingen tussen Nederlandse vrouwen en Duitse mannen zijn dus ondanks de oorlog meer bepaald door de dan heersende seksuele moraal dan door kaal geweld of absolute overlevingsdrang. In het toenmalige, christelijk geïnspireerde denken was het de taak van vrouwen de mannelijke lust te bedwingen en de eigen kuisheid te bewaren, de eer te bewaken.

---

¹ Lezing Jolande Withuis bij film *Anonyma*, Ketelhuis Amsterdam, september 2009 (ongepubliceerd)

[We zien hier ook in het boek van Roel een heel treffend voorbeeld van: wanneer Leen met TBC in het ziekenhuis ligt, maar niet nalaat er voor te zorgen dat Herman seksueel niets tekort zal komen]

Dat Leen een man benaderde en eigen kuisheid opgaf, was dus een transgressie jegens de heersende moraal. Daar stond in haar ogen het hogere doel van haar echtgenoot heelhuids terugkrijgen tegenover. Niettemin was het een enorme transgressie bekeken vanuit het denken van toen.

Daar komt nog een complicerend aspect bij, namelijk dat dit alles gebeurde in een context van verzet, Herman hoorde bij het verzet: verzet tegen datzelfde Nazi apparaat waar Konrad onderdeel van was.

Verzet, of ook: Het Verzet, heeft niet voor niets altijd zo tot de verbeelding gesproken, tijdens en na de oorlog. Een van de functies die verzet had (en heeft) is om te laten zien – te bewijzen – dat de Nederlanders NIET alleen maar slapjanussen waren (overwonnen, bezet, laffe hele en halve collaborateurs). Dat we (!) ons NIET alleen maar hoeven te schamen. En kort na de oorlog vervulde het verzet ook nog deze functie: namelijk het voorzag in het bewijs dat er weldegelijk mannelijkheid, mannelijke eer en martialiteit in het Nederlandse volk aanwezig was. En daarmee voorzag het verzet in de legitimatie van de mannelijke dominantie die na de bevrijding weer opgetuigd moest worden: de mannen hadden zich WEL dapper te weer gesteld en daarom TOCH het recht tijdens de wederopbouw de machtsverhoudingen tussen de seksen in stand te houden of zo nodig weer in het oude gareel te brengen.

Dit betekent dat vrouwen ook binnen het verzet een precare positie innamen. Vrouwen die een rol vervulden die paste binnen de toen geldende ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid zorgden voor niet al te veel problemen: denk aan de dagelijkse zorg voor onderduikers bijvoorbeeld, of bescheiden hand- en spandiensten.

Maar zodra zij ingewikkelder rollen op zich namen ontstonden er al gauw botsingen. Wanneer was een vrouw nog 'gewoon koerierster' of veranderde ze in iemand met een eigen stem en positie binnen de groep? Denk aan het voorbeeld van Esmée van Eeghen die in het Friese verzet een ingewikkelde positie innam: door haar autonome optreden binnen het verzet, maar ook daarbuiten (oa. door een relatie aan te gaan met een Duitser) vonden er in de ogen van velen binnen het vrij conservatieve deel van het Friese verzet veel te veel rolwisselingen – of beter: gender verwisselingen – plaats. In plaats van de seksuele eer te bewaken en te reserveren voor de

Nederlandse mannen, i.p.v. de mannen de martiale rol te gunnen met het actieve verzet, nam Van Eeghen een autonome positie in. Zij veroorloofde zich wat 'eigenlijk' alleen mannen zich konden veroorloven in die tijd. Marjan Schwegman heeft in een lezing over Esmée van Eeghen gezegd dat ze zo in feite iets deed dat als nog erger ervaren werd dan slapen met de vijand sowieso al was: ze verried de eer van het verzet, een eer die werd geassocieerd met mannen en mannelijkheid.²

Eigenlijk deed Leen dit ook. Toen Herman gevangen zat en Leen ging proberen om hem vrij te krijgen, ontstond er een rolverwisseling:

Hij was dan wel in het verzet. Hij bleef ook wel echt man (zie zijn relatie in kamp Vught met Eva – een relatie die overigens door alle betrokkenen schijnbaar als volstrekt normaal wordt gezien en zeker niet als verraad aan Leen). Maar toch, hij zat daar. Passief. Opgesloten. Door de Duitse bezetter.

En dan Leen. Zij was buiten. Zij was actief. Zij kreeg een idee. Maakte een plan. Ze benaderde de vijand. Zo ging ze van stap tot stap. Zij deed radicaal nieuwe ervaringen op. Ze ontdekte bij zichzelf en deze hele specifieke representant van de vijand (deze Konrad Hoffmann die ondanks zijn SD uniform een prettige man bleek te zijn) allerlei nieuwe gevoelens. Zoals Roel van Duijn in het boek schrijft: "Hoewel Leen aanvankelijk met het contact geen andere bedoeling had om haar man te bevrijden, heeft zich uit haar pseudo-erotische bevrijdingsactie en zijn eenzame verlangen iets ontwikkeld dat serieus genoeg was om haar ook lang na de oorlog eens te doen afreizen naar zijn adres in de Bondsrepubliek. Op welkom bezoek."

Leen kreeg uiteindelijk haar man en zijn verzetsvrienden vrij.

Kortom, zij nam zijn rol in. Een rol die in die tijd in principe aan mannen voorbehouden was. De rol van autonoom individu. Een rol waarin ze haar eigen keuzes volgde, daar standvastig in was, ook als het gevaarlijk en risicovol werd. Zij werd een voorbeeld van verzet en daadkracht, én succes. En last but not least: zij bepaalde en beschikte over haar eigen lichaam. Net als Van Eeghen ondermijnde ze hiermee de associatie tussen mannelijkheid en verzet.

En hij, Herman, moest daar mee omgaan. Hij moest het zien te verenigen met zijn eigen ideeën over mannelijkheid en eer, met zijn identiteit als verzetsman. En niet onbelangrijk, met het feit dat hij simpelweg toch echt van haar hield.

---

² Lezing Marjan Schwegman over Esmée van Eeghen, Fryske Akademie november 2013 (ongepubliceerd)

In het Nederland van toen betekende dat een onoplosbaar probleem.

Ik kom tot mijn slot.

Dit mooie boek van Roel van Duijn staat in een inmiddels indrukwekkende traditie van Nederlandse boeken over hoe de Tweede Wereldoorlog, verzet en verraad in de eigen naaste omgeving van talloze Nederlanders zijn sporen heeft nagelaten. Het zijn hele persoonlijke, vaak emotionele en aangrijpende boeken.

Maar al deze boeken zijn niet alleen een teken van de brede interesse voor persoonlijke geschiedenissen.

Oxford hoogleraar Robert Gildea schrijft in zijn nieuwste boek, *Fighters in the Shadows*, over het verzet in Frankrijk, dat heden ten dagen het verhaal van verzet als een humanitaire en universele mythe van de strijd voor de rechten van de mens overheerst. Daardoor is er een grotere rol mogelijk geworden, stelt hij, voor vrouwen en helpers van Joden. Tegelijkertijd is de rol voor verzetsstrijders met stenguns verkleind.

Deze verschuiving, van aandacht voor verzet vanwege de associatie met mannelijkheid en herstelde eer naar aandacht voor verzet vanwege erkende universele waarden, heeft zeer zeker ook in Nederland plaatsgevonden en dit boek is daar een voorbeeld van: ook in dit boek aandacht voor de individuele en familiegeschiedenissen aan de hand waarvan we de strijd voor algemeen menselijke waarden van moed en verzet tegen onderdrukking kunnen meebelevan. Daarom is Leen anno 2016 dus ook – eindelijk – een verzetsheldin.

Eind goed, al goed? Ik sluit hier af met een vraag, iets om ter overweging mee te nemen het weekend in. Robert Gildea stelt in zijn boek ook dat ondanks deze verschuiving naar meer ruimte voor de rol van vrouwen in het verzet, hun verhalen toch vaak de vorm blijven aannemen van een parabel van devotie en opoffering.

Denk nu nog eens aan het verhaal van Leen. Is haar optreden alleen 'goed' en 'verzet' als ze het allemaal voor Herman heeft gedaan? Bevestigt dit niet via een omweg toch weer het beeld dat wat de vrouw ook doet, het pas goed is wanneer het beantwoordt aan de clichés van opoffering aan de man, zorgzaamheid, zichzelf ondergeschikt maken?

Wat als haar actie geen resultaat had gehad? Er dus geen verzetsaureool omheen was gekomen?

Wat als Konrad een 'engerd' en 'echte fouterik' was geweest?

Wat als ....?

Oftewel: waar gaat het hier eigenlijk om? Om ons morele oordeel? Dat wij kunnen zeggen: nee, zij was niet fout, maar juist goed. Natuurlijk gaat het ook daarom: voor naasten, familie, vrienden – mensen die zich van nature associëren en identificeren met de hoofdpersonen gaat het in eerste instantie om de vraag (en de gehoopte bevestiging) of deze naasten ‘goede mensen’ waren. Dat verlangen is niet meer dan menselijk.

Maar laten we ons er ook van bewust zijn dat al deze mensen – al deze echte mensen – ook individuen op zichzelf waren. Zij bestaan niet alleen ter wille van ons, om door ons in goed of fout te worden ingedeeld opdat wij ons van schuld en schaamte kunnen verlossen. Ook als ze te ingewikkeld zijn voor ons schematisch denken, dan nog doen hun ervaringen er toe en maken ze ons er van bewust dat onze blik altijd kan veranderen als we open oog houden voor de complexiteit en gelaagdheid van onszelf en de mensen om ons heen.